

УДК: [63:001.89]:378.4(477.54+477.41)(091)

ГОЛІКОВА

Олена,

докторант, Національна наукова
сільськогосподарська бібліотека

НААН

golikova.elm@gmail.com

(м. Харків)

**НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ В
ІМПЕРАТОРСЬКИХ ХАРКІВСЬКОМУ І КИЇВСЬКОМУ
УНІВЕРСИТЕТАХ (початок ХІХ ст. – 1860-ті рр.)**

Досліджено історичні передумови формування науково-організаційних засад сільськогосподарської дослідної справи як самостійної галузі природознавства в найстаріших в Україні імператорських Харківському та Київському університетах. Хронологія роботи охоплює час від заснування закладів вищої освіти до початку модернізаційних процесів 60-х рр. ХІХ ст. Показано процес утворення й еволюцію профільних кафедр згідно зі статутними документами та проаналізовано особливості формування їх кадрового складу. Узагальнено роль іноземної професури та вплив класичних німецьких університетів на розвиток профільних кафедр на початковому етапі їх існування. Висвітлено значення державних заходів з розв'язання проблеми підготовки кадрів для кафедр сільського господарства. Розглянуто напрями науково-дослідницької діяльності і наведено уточнений перелік друкованих праць видатних університетських професорів кафедр сільського господарства та лісівництва Харківського та Київського університетів: В. Я. Кочетова, І. Ф. Якубовського, С. М. Ходецького. Відзначено внесок професорів інших природничих кафедр у становлення засад галузевої дослідної

справи. Розкрито історію створення університетських ботанічних садів як центрів дослідницької діяльності. Установлено значення діяльності засновника Філотехнічного товариства В. Н. Каразіна з погляду започаткування галузевого дослідництва на Слобожанщині.

Ключові слова: сільськогосподарська дослідна справа, галузеве дослідництво, галузева освіта, імператорський Харківський університет, імператорський Київський університет, кафедра сільського господарства, В. Я. Кочетов, І. Ф. Якубовський, С. М. Ходецький.

SCIENTIFIC AND ORGANIZATIONAL FUNDAMENTALS OF ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL RESEARCH AFFAIRS IN THE IMPERIAL KHARKIV AND KYIV UNIVERSITIES (beginning of the XIX century – 1860s)

The historical preconditions of the formation of scientific and organizational bases of agricultural research as an independent branch of natural science in the oldest in Ukraine imperial Kharkiv and Kyiv universities are investigated. The chronology of the work covers the period from the establishment of higher education institutions to the beginning of the modernization processes of the 60s of the XIX century. The process of formation and evolution of specialized departments according to statutory documents is shown and features of formation of their personnel are analyzed. The influence of classical German universities and the role of foreign professors in the development of specialized departments at the initial stage of their existence are generalized. The importance of state measures to solve the problem of training for the departments of agriculture is highlighted. The directions of research activity are considered and the specified list of printed works of outstanding university professors of the departments of agriculture and forestry of Kharkiv and Kyiv universities is given: V. Ya. Kochetov, I. F. Yakubovsky, S. M. Khodetsky. The contribution of professors of other natural sciences departments to the formation of the principles of branch research is noted. The history of creation of university botanical gardens as centers of research activity is revealed. The significance of the activity of the founder of the Philotechnical Society V. N. Karazin from the point of view of the beginning of branch research in Slobozhanshchina is established.

Key words: agricultural research, branch research, branch education, Imperial Kharkiv University, Imperial Kyiv University, Department of Agriculture, V. Ya. Kochetov, I. F. Yakubovsky, S. M. Khodetsky.

Постановка проблеми. Потужним важелем технічного прогресу в сільському господарстві, беззаперечно, є наука, зокрема її науково-дослідницький потенціал. Сьогодні наукові знання є основним ресурсом

розвитку будь-якої галузі виробництва, залученої до глобальної конкуренції. Після підписання 2014 р. економічної частини Угоди про асоціацію України з державами – членами ЄС вітчизняний АПК зіткнувся із серйозними проблемами щодо забезпечення ефективності й поліпшення якості сільськогосподарської продукції. Пошук шляхів виходу з кризової ситуації диктує необхідність наукового осмислення світового і вітчизняного досвіду з розвитку сільськогосподарської науки і дослідної справи, у тому числі в галузевих центрах вищої освіти. Зокрема, потребує вивчення початковий період формування науково-організаційних засад сільськогосподарської дослідної справи в системі вищої галузевої підготовки в українських землях від початку ХІХ ст. до 1860-х рр. Нижню хронологічну межу визначено з погляду на становлення першої профільної кафедри в імператорському Харківському університеті за Статутом 1804 р. Верхня межа пов'язана із затвердженням нового університетського Статуту 1863 р., прийняття якого викликано формуванням нової економічної і соціокультурної реальності в імперії і, зокрема, в підросійській Україні після скасування кріпосного права. Подекуди верхню межу подовжено до 1870-х рр., що зумовлено часом активної наукової діяльності окремих представників університетської професури. Звернення до історичного досвіду діяльності перших профільних кафедр у найстаріших в Україні університетах – Харківському та Київському в контексті їх ролі у формуванні вітчизняного галузевого дослідництва потребує осмислення з виходом на практичні рекомендації.

Аналіз останніх наукових досліджень і джерельна база. Досліджувана проблема має інтегративний характер як така, що постала на перехресті двох царин суспільної і державної активності – сільськогосподарської дослідної справи та вищої галузевої освіти, початок якій в українських землях покладено заснуванням кафедри мінералогії та сільського домоводства в імператорському Харківському університеті.

На початку ХХ ст. відомий учений-селекціонер професор Б. К. Єнкен, характеризуючи в цілому розвиток сільськогосподарської дослідної справи в

Росії як «важку і сумну» історію, відзначив, що тільки «дослідні установи при вищих навчальних закладах найбільше підходять за своїм типом до дослідних установ Західної Європи» [1, с. 1]. Усебічний аналіз генезису та еволюції галузевого дослідництва в Україні від зародження до академічного існування здійснено академіком НААН В. А. Вергуновим [2; 3]. Водночас ученим відзначено вирішальну роль галузевих ЗВО у започаткуванні дослідної справи як самостійної галузі природничого знання [4, с. 6]. Також у його працях розглянуто окремі аспекти зародження дослідництва в галузевих навчальних закладах [5; 6; 7]. Деякі питання генезису аграрної науки і освіти порушено в роботах учених КНУ імені Т. Шевченка: академіка НААН М. М. Мусієнка та професорів Л. І. Остапченко, Н. Ю. Таран, Л. М. Бацманової [8–10]. Історикиня науки І. С. Бородай, розглядаючи теоретико-методологічні та інституціональні чинники становлення зоотехнічної науки в Україні, відзначила, що від часу запровадження агрономічної науки в Російській імперії і до 20-х рр. ХХ ст. зоотехнічна наука розвивалася в закладах галузевої освіти [11]. Цій дослідниці також належать роботи з початкової історії зоотехнічної науки в Україні [12–13]. Загальні питання фундації галузевих ЗВО досліджено в монографії Л. Л. Білан та С. О. Білан [14]. Важливі проблеми з історії становлення і розвитку кафедри сільського господарства та лісівництва у Харківському університеті подано в колективній монографії, присвяченій 200-річчю навчального закладу [15]. Для нашого дослідження вагоме значення мають праці професора Д. І. Багалія з історії університету, що охоплює період від 1802 р. до 1835 рр. [16–17], а також ювілейне видання з нагоди 100-річчя фізико-математичного факультету Харківського університету [18]. Ці роботи було перевидано відповідно у 2004, 2005 та 2008 рр. з повним науковим апаратом (вступні статті, коментарі, іменний покажчик тощо). Початкову історію кафедри сільського господарства університету Св. Володимира представлено в ювілейних виданнях з нагоди 50-річчя закладу [19–21]. Питанням розвитку наукової агрономічної думки в Київському університеті присвячено роботи сучасних дослідників – В. А. Вергунова [22–23] та О. О. Костенко [24]. Важливим

джерелом нашого дослідження є оприлюднені наукові праці професорів імператорських Харківського і Київського університетів.

Історіографічний аналіз дозволив констатувати, що проблема становлення сільськогосподарської дослідної справи в найстаріших в Україні Харківському і Київському університетах від початку їх заснування до модернізації університетської освіти в 60-х рр. XIX ст. не отримала в літературі самостійного цілісного вивчення. Джерельна база наукової розвідки є достатньою для комплексного вивчення означеної теми. Метою роботи є вивчення історичних передумов формування науково-організаційних засад галузевого дослідництва як самостійної галузі природознавства в найстаріших в Україні університетах на основі критичного осмислення наявної літератури та документальних джерел. Під час виконання роботи використано такі методи дослідження: порівняльно-історичний, синхронний, ретроспективний та інші загальнонаукові і допоміжні методи.

Результати дослідження. Вітчизняне галузеве дослідництво як самостійна галузь наукового природознавства зародилося в системі вищої сільськогосподарської освіти в результаті комплексної дії різних освітніх і культурно-аграрних традицій. На території підросійської України першим вищим навчальним закладом, що розпочав підготовку кадрів із сільського домоводства, був імператорський Харківський університет. Попри те, що Харків мав статус губернського центру, він залишався селянським містом, а його населення займалося переважно сільським господарством, ремеслами і торгівлею. На початку XIX ст. культурна місія створеного 1804 р. Харківського університету полягала, зокрема, у поширенні сільськогосподарської освіти, що стало прологом до започаткування і розвитку галузевої дослідної справи в навчальному закладі.

Статут Харківського університету був підписаний імператором водночас із Статутом Московського університету 5 листопада 1804 р. та фактично повторював його положення (відмінності були тільки в розподілі кафедр на факультетах). Згідно зі Статутом, у Харківському університеті на відділенні

фізичних і математичних наук створено кафедру мінералогії та сільського домоводства [25, с. 232]. Кафедра неодноразово змінювала назву. За Статутом 1835 р. вона називалася «кафедрою технології, сільського господарства та лісівництва, архітектури». Згідно зі Статутом 1863 р. її було перейменовано в кафедру «агрономічної хімії», або «агрономії», що дозволялося приміткою до § 14 Статуту [18, с. 87–90].

Для розуміння початкової історії кафедри важливо зауважити, що основні положення Статуту 1804 р. були дуже близькими до фундаментальних принципів класичних німецьких університетів, у яких домінували наукова теоретична освіта і наукові дослідження, що виключало підготовку до практичної діяльності у стінах навчального закладу [26, с. 11]. Модель класичного університету передбачала, що отримані в ньому наукові знання дозволять випускникові самостійно розв'язувати будь-які практичні питання. Це негативно позначилося насамперед на розвитку кафедри сільського господарства, зміст навчальної та наукової роботи якої був невід'ємним від практичної діяльності. Зазначимо, що з погляду організації дослідної роботи діяльність першої загальнодержавної Павловської практичної школи землеробства, яка протягом 1797–1803 рр. діяла неподалік російської столиці і під організацію якої уряд виділив понад 252 десятини (близько 277,75 га), у тому числі 60 десятин – під дослідне поле, була більш успішною. Так само, як і відкритої з ініціативи Московського товариства сільського господарства у 1822 р. Землеробської школи, дослідною базою якої був навчально-практичний Бутирський хутір з 240 десятинами землі.

Неупереджене ознайомлення з історією профільної кафедри дозволяє підсумувати, що викладення курсу із сільського домоводства дуже важко вкорінювалося в Харківському університеті. До 1811 р. кафедра залишалась вакантною, хоча дисципліну спочатку викладав професор фізики, ректор у 1807–1808 рр. та 1811–1813 рр. А. І. Стойкович (1764–1832 рр., етнічний серб), а згодом – професор словесності, історик А. А. Дегуров (обрусілий француз А. ДюГур, 1765–1849 рр.), який «вважав себе спеціалістом з сільського

господарства» [18, с. 87]. Джерела характеризують його як інтригана і реакціонера, але саме він у 1725–1736 рр. був ректором Санкт-Петербурзького університету. У 1811–1819 рр. агрономію читав німецькою або французькою мовою уродженець Саксонії, випускник Кенігсберзького університету професор К. К. Нельдехен. Автор декількох особистих і перекладених праць з агрономії, він навіть розробив проект дослідного поля та відстоював ідею заснування зразкових хуторів при університетах для відпрацювання передових методів агрокультури [27, с. 323]. Проте його було звільнено з університету через пияцтво, а кафедра до 1826 р. залишалася вакантною. Заради справедливості зауважимо, що професор ХНУ В. В. Кравченко вважає, що К. К. Нельдехену не дозволили реалізувати його плани. Він, як і професор Ф. Пільгер, який розробив проект ветеринарного інституту та започаткував 1817 р. видання науково-практичного журналу «Український домовод» (вийшло тільки два номери), приїхав до Харкова, «сповнений творчими планами та ідеями, котрі випередили свій час, не знайшли розуміння і виявилися втраченими для науки» [28, с. 129]. Узагалі проблема перших запрошених іноземних професорів, яких було покликано через слабкість вітчизняних наукових сил на початку ХІХ ст., традиційно привертає увагу дослідників. З одного боку, іноземна професура, яка становила на час відкриття університету дві третини від усього загалу, не знала російської мови та переймалася здебільшого власними матеріальними проблемами, про що свідчать численні факти, подані в роботах з історії навчального закладу [29, с. 33–34]. З другого, як вважають історики Ф. А. Петров і В. В. Кравченко, розширення університетських курсів з технології, сільського господарства та лісівництва, що відбулось у 30-х – 40-х рр. ХІХ ст. відповідно до розпоряджень Міністерства народної освіти, було реалізацією тих проектів, які чверть століття тому пропонували німецькі професори Харківського університету [27, с. 345–346; 28, с. 104]. Попри увесь негатив, пов'язаний із зарубіжною професурою, ці історики, услід за професором Д. І. Багалієм, вважають перше десятиріччя історії університету, коли його навчально-наукову діяльність

визначали закордонні, переважно німецькі фахівці, «золотим віком», особливо порівняно з наступними двома десятиріччями.

З 1812 р. у Російській імперії почався сильний рух проти всього іноземного, результатом чого стало розпорядження міністра народної освіти графа О. К. Розумовського від 1815 р. про заміщення вакантних посад у Харківському університеті тільки російськими викладачами [17, с. 41]. За рівнем освітньої і наукової підготовки вітчизняні професори поступалися іноземцям. Після звільнення К. К. Нельдехена курс сільського господарства викладав ректор у 1821–1826 р., професор грецької словесності В. Я. Джунковський (1767–1826 рр.). На час приходу в університет 1818 р. він не мав ані вищої освіти, ані вченого ступеня, проте палко доводив, що сільське господарство має право викладати «неодмінно російський патріот», а не іноземець [17, с. 109]. Згодом курс читав професор математики та водночас завзятий провідник урядової політики з тотального контролю над студентами М. А. Байков (1800–1849 р., із 1832 р. – директор Удільного землеробського училища в Санкт-Петербурзі), а потім – професор хімії і водночас декан фізико-математичного факультету І. І. Сухомлінов (1792–1836 рр.), після смерті якого кафедра залишалася вакантною. Наукова та навчальна діяльність тогочасних професорів мала синкретичний характер, коли історик і мовознавець міг водночас викладати сільськогосподарську науку. Це аж ніяк не пов'язано з універсалізмом їх освіти або широтою наукових інтересів. Навпаки, такий стан речей відображав брак досвідчених спеціалістів із сільського господарства, що доволі сильно відчувалося фактично до середини ХІХ ст. [30, с. 125]. Як підсумував очільник кафедри протягом 1877–1915 рр. професор А. Є. Зайкевич, через відсутність протягом понад 20-ти років у складі професорів Харківського університету вченого представника сільськогосподарського знання становище цієї науки було чисто номінальним [31, с. 355]. Лише 1846 р. кафедра сільського господарства та лісівництва в Харківському університеті дочекалася спеціально підготовленого для неї представника – Володимира Якимовича Кочетова. З його приходом «енциклопедизм» навчальної діяльності почав

відходити у минуле. На зміну прийшла наукова спеціалізація, що стало важливою передумовою започаткування дослідної справи в університеті з кінця 40-х рр. XIX ст. Водночас відповідно до розпорядження від 3 серпня 1845 р. університети було поінформовано, що Міністерство державних маєтностей братиме на службу лише тих випускників, які успішно складуть іспит з агрономії, і тому до початку 50-х рр. XIX ст. вивчення сільського господарства було обов'язковим навіть для студентів юридичного факультету, а після цього курс вивчали далеко не всі студенти навіть природничого відділення. Така суперечлива політика уряду до університетського курсу із сільського господарства була ще однією причиною уповільненого розвитку кафедри і в цілому агрономічної науки, яка суттєво відставала й від інших наук в університеті, і від європейського рівня агрономічного наукового знання та дослідної справи.

Випускник природознавчого відділення Санкт-Петербурзького університету В. Я. Кочетов протягом 1842–1845 рр. був у закордонному відрядженні з метою вдосконалення із сільськогосподарської науки та підготовки до професорського звання. Його науково-освітню поїздку потрібно розглядати в річищі загальних кроків очільника імператорського Вільного економічного товариства та Комітету з удосконалення землеробства в Росії графа М. С. Мордвінова з забезпечення країни від голоду на кшталт такого, як стався 1833 р. У Німеччині вчений вивчав теоретичні курси, в Англії – стан тваринництва, у Франції досліджував організацію виноробства та шовківництва. Після завершення відрядження у 1846 р. він обійняв посаду ад'юнкта кафедри сільського господарства та лісівництва і того ж року здійснив першу агрономічну подорож по Росії – через Харківську, Полтавську, Катеринославську губернії – у Крим та землі Війська Донського, де вивчав досвід місцевого виноробства. Після захисту магістерської дисертації з теми «Огляд початків, на яких ґрунтуються способи поліпшення порід домашніх тварин», був затверджений 1849 р. екстраординарним професором кафедри сільського господарства та лісівництва. Першою друкованою працею

В. Я. Кочетова на цій посаді стала робота «Про теоретичне вивчення сільського господарства: промова, виголошена на урочистому акті Імператорського Харківського університету 30 серпня 1849 р.». Обраний 1854 р. ординарним професором, Володимир Якимович працював на кафедрі до 1872 р. У 1862–1870 рр. був ректором Харківського університету. У вітчизняній історіографії немає комплексної роботи, присвяченої діяльності цієї неординарної людини. Його ім'я здебільшого згадується у контексті загального розвитку галузевої освіти [7, с. 24].

Конкретні напрями наукової діяльності вченого станом на 1862 р. можна простежити за друкованими працями, поданими «Журналом Міністерства народної освіти» (разом – шість найменувань) [32]. Серед трудів дослідницького характеру найбільшу увагу привертають: «Про тютюнництво в Полтавській губернії» (1852 р.), «Про землеробську промисловість Харківської губернії: садівництво, шовківництво, лісівництво» (1854 р.), «Дослідження про шовківництво в Харківській губернії (1855 р.) та «Замітки про використання масляної макухи в англійському господарстві» (1861 р.). Останню з цих робіт написано за результатами участі вченого у Всесвітній виставці в Лондоні 1861 р. У ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна зберігається звіт про подорож В. Я. Кочетова у 1851–1852 рр. по Харківській, Катеринославській, Полтавській, Курській губерніях і землях Донського Війська з метою вивчення сільського господарства [33]. Перебуваючи на посаді ректора університету, В. Я. Кочетов надрукував у Трудах ІВЕТ працю «Про поширення сільськогосподарської освіти в Росії (1864 р.). Вірогідно, останньою друкованою дослідницькою працею ученого була робота «Сучасна криза мериносового вівчарства та заходи, які викликає вона у найважливіших країнах Європи» (1870 р.), прочитана на Харківському з'їзді російських вівчарів [34].

Біографи Володимира Якимовича відмічають, що він був одним з головних організаторів у Харкові сільськогосподарських виставок: першої у 1859 р. (у багатьох роботах помилково подано 1861 р.) та другої у 1880 р. За результатами першої виставки В. Я. Кочетовим надруковано звіт, у якому

наведено інформацію про участь у виставці Ботанічного саду і учбової ферми Харківського університету [35]. Більш докладної інформації про діяльність учбової ферми ми не знайшли.

Професор В. Я. Кочетов виступив одним з ініціаторів Другого Всеросійського сільськогосподарського з'їзду у Харкові 1872 р., був редактором його праць [18, с. 200]. Також він був організатором і першим головою Харківського сільськогосподарського товариства, яке почало діяти 1880 р. [36, с. 18]. З погляду на чималий особистий внесок ученого в розвиток сільськогосподарської науки і дослідної справи, професор Д. І. Багалій зауважив, що можна лише уявити, що дали б Росії професори Харківського університету разом з В. Я. Кочетовим, якби їм «прийшлося жити і діяти не у свій глухий для науки час, а в наступний за університетською реформою 1863 р.» [18, с. 100]. Після відставки В. Я. Кочетова посада протягом 1872–1877 р. залишалась вакантною, а 1877 р. її обійняв професор А. Є. Зайкевич, з діяльністю якого пов'язаний самостійний період історії вітчизняної дослідної справи.

Започаткування галузевого дослідництва в Харківському університеті було невід'ємним від розвитку кафедр природничого спрямування: фізики; мінералогії та геології; зоології; технології і технічної хімії; ботаніки. На всіх кафедрах фізико-математичного факультету проблему дефіциту кваліфікованих професорсько-викладацьких кадрів у перше десятиріччя існування університету вирішували за рахунок запрошення на вакантні посади вчених з Європи. У першій половині XIX ст. наукове експериментаторство в університетах мало переважно індивідуальний характер. З погляду на те, що галузеве дослідництво як самостійна наука постало на перехресті різних природознавчих дисциплін, відзначимо персональний внесок у розвиток цих наук деяких видатних професорів Харківського університету.

Нагадаємо, що за Статутом 1863 р. кафедру сільського господарства та лісівництва було реорганізовано в кафедру агрономічної хімії, або агрономії, чому сприяв розвиток природознавства та поширення в європейській науці

теорії Ю. Лібіха з мінерального живлення та обов'язкового повернення всіх поживних речовин у ґрунт, яку К. А. Тимірязєв назвав одним з величезних надбань людства. Робота Ю. Лібіха «Органічна хімія в додатку до землеробства і фізіології рослин», яка вийшла друком 1840 р. і у якій учений, за його словами, «основні начала природознавства застосував для дослідження розвитку і живлення рослин», стала рубіжним етапом у розвитку агрохімії [37, с. 37]. У 1847–1855 рр. у Харківському університеті дослідження з хімії та фізики здійснював учень Ю. Лібіха професор О. І. Ходнев, наукові висновки якого випереджали тогочасну російську науку та істотно вплинули на прийдешні покоління природознавців. Досліди ученого-новатора стосувались як галузі фізичної хімії, так і хімічних властивостей рослинних речовин, зокрема пектинних, та їхньої ролі в життєдіяльності організмів. Він є автором першого в Україні та Росії підручника з біохімії «Курс фізіологічної хімії» (Харків, 1847 р.). У цій праці уперше визначено зміст предмета, до наукового обґрунтування якого біохімія прийшла тільки в ХХ ст. [28, с. 113]. У Харківському університеті Олексій Іванович отримав ступінь доктора з фізики та хімії за працю «Про з'єднання органічної хімії з мінеральною в одне ціле» [38]. Після переїзду 1855 р. до Санкт-Петербурга він у 1859 р. був обраний головою третього відділення ІВЕТ з допоміжних сільському господарству наук та був беззмінним секретарем цього товариства у 1860–1883 рр.

Першим професором кафедри природничої історії та ботаніки Харківського університету був француз Ф. О. Делявінь (Де ла Вінь, 1767–1826 рр.), якого було запрошено до університету викладати ботаніку і зоологію. Як і інші іноземні професори, Ф. О. Делявінь не знав російської мови, а тому курси викладав французькою або латиною. Разом з тим, за словами професора В. М. Арнольдї, його декілька разів обирали деканом, він завідував ботанічним і зоологічним кабінетами та був членом Московського товариства природодослідників. За його безпосередньою участю закладено

університетський Ботанічний сад, директором якого він був до кінця життя [39, с. 209].

У 1826–1858 рр. (з перервою у 1857 р.) очільником Ботанічного саду був випускник медичного факультету університету 1817 р., перший вітчизняний професор ботаніки в цьому закладі В. М. Черняєв (1794–1871 рр.). З його науковими роботами пов'язані перші помітні досягнення в галузі ботаніки і зоології в історії Харківського університету. В умовах гострої нестачі кваліфікованих кадрів рада університету 1821 р. отримала урядовий дозвіл на відрядження до Швейцарії та Франції для підготовки до професорського звання своїх перспективних випускників, серед яких був Василь Матвійович (при тому, що інших студентів у цей час відкликали з Німеччини). Після завершення чотирирічного стажування В. М. Черняєв викладав ботаніку і зоологію. У 1825 р. передав до ботанічного кабінету власний гербарій, що нараховував понад 37 тис. аркушів, чим поклав початок формуванню сучасного гербарія ХНУ імені В. Н. Каразіна. Професора В. М. Черняєва вважають найбільшим знавцем української флори першої половини XIX ст. Присвятивши її вивченню усе життя, він видав 1859 р. «Конспект рослин дикоростучих і таких, що розводяться на околицях Харкова та в Україні», який став його головною працею. У роботі містилась інформація про 1 769 видів рослин [39, с. 210].

Створений одночасно з Харківським університетом з ініціативи попечителя Харківського навчального округу С. О. Потоцького, найстаріший в Україні Ботанічний сад, як і будь-який інший університетський сад, виконував дві основні функції. Перша полягала в тому, що сад став осередком науково-дослідної роботи, метою якої було вивчення, інтродукція, акліматизація рідких і типових видів місцевої та світової флори [40]. Друга функція була навчальна – сад став «посібником» для студентів з вивчення рослинного світу. Дуже докладно непросту історію створення саду висвітлено професором Д. І. Багалієм [16, с. 461–474]. Відомий геоботанік професор Харківського університету А. М. Краснов (1862–1915 рр.), який з 1898 р. завідував верхньою частиною Ботанічного саду, відзначив унікальність його кліматичного

розташування: «Навряд чи якесь європейське або будь-яке інше російське університетське місто володіє сукупністю умов, настільки сприятливих для заселення природної асоціації рослин помірного поясу, як Харківський сад з його розмаїттям ґрунтів і його знаходженням в області перемінного клімату, де м'якість півдня і суворість півночі, сухість пустель сходу і вологе дихання заходу перемішані у його непостійній погоді, даючи можливість для різних цілей використовувати або ту, або іншу властивість цього непостійного клімату» [41, с 112]. Крім безпосередньо робіт з акліматизації рослин, сад опікувався розвитком садівництва в Харківській губернії. Наприклад, згідно зі звітними документами університету за 1844–1845 рр., для поширення в Україні нових сортів плодових дерев з Ботанічного саду було роздано через палату державних маєтностей у Харківський, Ізюмський, Зміївський та Валківський повіти значну кількість живців яблунь, груш і слив багатьом любителям садівництва і казенним селянам. Також у Ботанічному саду був організований розсадник колючих рослин: акації, гледичії, глоду, барбарису, шовковиці тощо, а у 1847–1848 рр. для поширення у місцевому краї кращих плодових дерев університет безоплатно роздав близько 1 500 живців [29, с. 169]. Нагадаємо, що важливе теоретичне і практичне значення у формуванні дендрофлори Харківського регіону мав Акліматизаційний сад І. Н. Каразіна в Основ'янцях.

Велика роль у започаткуванні галузевого дослідництва в Україні належить засновнику Харківського університету В. Н. Каразіну (1773–1842 рр.). Коло наукових інтересів цієї неординарної особистості з видатними організаторськими здібностями було надзвичайно широким. Ним здійснено дослідження з хімії, фізики, вирощування різних сортів сільськогосподарських культур, виноробства, виготовлення м'ясних і плодових консервів, цукроваріння, а також проведено численні метеорологічні й астрономічні спостереження. У 1811 р. В. Н. Каразін виступив засновником Філотехнічного товариства, діяльність якого мала науково-дослідницький і комерційний характер. За своїм значенням це товариство було другим – після Харківського університету – великим проектом, реалізованим В. Н. Каразіном на

Слобожанщині. Документальні матеріали з його діяльності подано професором Д. І. Багалієм у виданні «Твори, листи та папери В. Н. Каразіна» [42, с. 174–394]. Тут же представлено статті Василя Назаровича з технічної хімії, географії, метеорології, сільського господарства та домоводства [42, с. 395–522]. У іншій роботі, присвяченій просвітницькій діяльності В. Н. Каразіна, професор Д. І. Багалій підкреслив, що з погляду на масштаб наукових праць і дослідів геніального винахідника, їх мають оцінювати спеціалісти: «професор хімії ... – дослід з хімії, професор фізичної географії – метеорологічні спостереження і дослід в галузі електрики, професор агрономії – сільськогосподарські дослід, ... професор історії і статистики – історичні і статистичні роботи» [43, с. 14].

Свої плани щодо наукової установи В. Н. Каразін оприлюднив у січні 1811 р. у публікації «Роздуми про заснування Філотехнічного товариства» [44]. Відповідно до проекту, мета товариства полягала в піднесенні землеробської культури, розробці природних багатств та збільшенні прибутковості господарств. Дорікаючи на неналежне використання земель у межах річчч Дніпра і Дону в напрямі до Чорного моря, В. Н. Каразін визнав ці території «найщасливішими ... в Європі», адже тут є добрий клімат, тучна та природна пухка земля, здорові і рясні води, чудова співмірність у розташуванні лісів та полів, немає шкідливих для рослин мінералів тощо. Але, як зауважив учений, «поля оброблено настільки посередньо, що вони навряд чи дають більше, ніж глинисті та кам'яні ґрунти внутрішніх губерній» [44, с. 175]. Складений понад 200 років тому, план В. Н. Каразіна зі створення Філотехнічного товариства вражає своєю актуальністю. Висвітлюючи величезний природний потенціал «полуденного краю», вчений водночас звертає увагу на загострення екологічних проблем, спричинених нераціональним землекористуванням і, як результат, зменшенням родючості ґрунтів, а також марною тратою лісових і водних ресурсів. Будучи пропагандистом інтенсивного господарства, В. Н. Каразін критикував вітчизняних виробників сільгосппродукції за виготовлення і збут самої сировини. У листі до А. Г. Тройницького (1807–

1871 рр.; у 1861–1867 рр. – заступник міністра внутрішніх справ) він зазначив: «Ми живемо і проживаємо по-європейські, а прибутки для життя набуваємо по-скіфськи ..., не вміємо пропонувати іноземцю, який спокушає нас виробами своїми, винами та іншими ласощами, нічого окрім шкіри, зідраної з волів ... Ми на свій сором випикуємо з півночі щеплення і садівників, ... віддаємо, можна сказати, сади, з мільйонами плодів ... прибульцям за безцінь ...» [45, с. 175].

У «Роздумах про заснування Філотехнічного товариства», посилаючись на досвід інших країн, Василь Назарович раніше за професора Московського університету М. Г. Павлова порушив питання про необхідність підготовки «окремої верстви [людей] на користь науки, торгівлі, землеробства» [44, с. 178]. Пізніше цю ідею буде розвинуто графом М. С. Мордвіновим у планах з удосконалення землеробства в Росії після катастрофічного голоду 1833 р.

Згідно зі статутними документами, Філотехнічне товариство мало поширювати свою діяльність на Катеринославську, Харківську, Таврійську, Полтавську, Чернігівську, Слобідсько-Українську та Воронежську губернії, а місцем проведення зборів був Харків. Головний напрям роботи полягав в організації зразкових господарств в усіх галузях діяльності товариства (§ 5). Досвід цих господарств підлягав вивченню дослідним шляхом для використання його в інших маєтках краю (§ 6). Також статутним документом передбачено, що зразкові установи «повинні приносити очевидний прибуток» від продажу своєї продукції (§ 7). Ця ідея, висловлена В. Н. Каразіним у 1811 р., хронологічно збігається з висновком А.-Д. Теєра про сільське господарство як промисловість, метою якої є отримання доходу [44, с. 180]. В умовах пануючого феодально-поміщицького землеволодіння, яке базувалося на натуральному господарстві, кріпацтві та застарілих системі господарювання і знаряддях праці, В. Н. Каразін накреслив шляхи до капіталізації аграрного виробництва з метою підвищення його продуктивності. Водночас він «намагався підняти своїх кріпосних селян, для яких запровадив суд присяжних, до рівня буржуазного суспільства», – зауважив професор Харківського університету К.-Д. Роммель [45, с. 130]. Власний маєток Василя Назаровича – Кручик, як

відзначив професор Д. І. Багалій, можна було порівняти із сільськогосподарським інститутом з лабораторіями, дослідними полями, бібліотекою і метеорологічною станцією, якими керував учений директор [43, с. 15].

Як указано вище, проект Філотехнічного товариства був комерційним задумом, який мав приносити членам об'єднання 6 % річних на придбані ними акції за рахунок прибутковості зразкових господарств. Помісним дворянам подобався додатковий дохід на акції, але з-понад ста членів товариства працювали разом з В. Н. Каразіним лише двоє. Усіх інших сповна задовольняла присутність двічі на рік під час ярмарок у Харкові на зборах товариства, які вони сприймали за світську забаву, де їх розважали та демонстрували їм різні досліди [46, с. 155–156]. На останньому засіданні товариства 22 січня 1819 р. В. Н. Каразін доповідав про досліди з культивування різних видів хлібів – одинадцяти сортів пшениці (китайської, іспанської, французької, єгипетської, мунгальської, італійської, польської, сардинської, англійської, критської, андалузської) та дев'яти видів вівса, які він здійснював влітку-восени 1818 р., а також про чотирирічний дослід з угноєння власної і селянської ріллі – угноєна рілля показала врожайність, на дві третини більше за неугноєну [46, с. 191]. Від державних мужів В. Н. Каразін мав тільки моральну підтримку, і то не завжди, а тому в цілому справа не отримала широкого розвитку і принесла її ініціатору великі фінансові збитки. Фактично товариство існувало до 1819 р. (хоча у документах згадується аж до 1828 р.). За висновком літератора Г. П. Данилевського (1829–1890 рр.), з погляду на коло осіб, які увійшли до Філотехнічного товариства, діяльність його навряд чи могла бути вдалою; промови В. Н. Каразіна на зборах «були гласом волаючого в пустелі, а Слобідсько-Українські степи дійсно були надто широкими для цієї корисної та благонадійної справи» [47, с. 117]. Проте діяльність товариства не виявилась марною – вона привернула увагу громадськості, насамперед наукової спільноти, до необхідності раціонального використання здавалось невичерпних

природних ресурсів та загострила питання щодо необхідності державної підтримки аналогічних починань.

Доволі важко сільськогосподарська освіта і наука встановлювалася в шостому в імперії Київському університеті імені Святого Володимира, де згідно з тимчасовим Статутом 1833 р. на другому відділенні філософського факультету існувала кафедра технології, сільського господарства, лісівництва та архітектури. Відповідно до Статуту 1842 р. кафедру було поділено на три самостійних: 1) технології; 2) сільського господарства та лісівництва; 3) архітектури. За Статутом 1863 р. профільну кафедру було реорганізовано в кафедру агрономії.

Кадровий склад усіх природознавчих кафедр був здебільшого представлений професорами колишнього Кременецького ліцею. Поширення польського національно-визвольного руху спричинило закриття Київського університету 1839 р. І хоча роботу навчального закладу поновили того ж року, польських викладачів і студентів вивели з його складу і розмістили в інших університетах. На зміну польській професурі прийшли німецькі викладачі, переважно з Дерптського університету. Власне цій новій ситуації відповідав Статут 1842 р., який фактично був спробою пересадити на російський ґрунт німецьку систему організації університетського устрою.

У 1834–1849 рр. технологію, сільське господарство та лісівництво викладав поручик пруської армії Е. В. Мерц (1810 – поч. 1850-х рр.), який зовсім не знав російської мови і якого в літературі характеризують як наукового авантюриста. Вірогідно, його непрофесіоналізм настільки вразив університетську спільноту, що літописці Київського університету професори М. Ф. Владимирський-Буданов та В. С. Іконников 1884 р. в ювілейних виданнях з нагоди 50-річчя університету, а також історик Гори-Горецького землеробського інституту С. Г. Цитович вже у 1960 р. приділили йому чимало уваги. Щоправда, учені відзначили: подібні випадки, хоча й не настільки масштабні, траплялись і в інших закладах вищої освіти через відсутність кваліфікованих спеціалістів [20, с. 407–409].

Перші успіхи в розвитку кафедри пов'язані з діяльністю професора І. Ф. Якубовського (1820–1851 рр.). Випускник Санкт-Петербурзького університету 1842 р., він пройшов стажування в Гогенгеймському сільськогосподарському інституті в Штутгарті, а з 1846 р. почав викладати курс з «розпорядчої частини сільського господарства» в Київському університеті. Про те, що І. Ф. Якубовський був насамперед спеціалістом з економіки сільського господарства, свідчать його друковані праці. Зокрема, 1848 р. ним видано роботу «Про капітал у сільському господарстві», у якій подано глибокий аналіз «капіталу як накопиченої праці, призначеної для полегшення майбутнього виробництва», з докладним визначенням його основної та оборотної складових [48, с. 211–212]. У 1849 р. учений обійняв посаду ад'юнкта кафедри сільського господарства та лісівництва і того ж року здійснив наукову подорож по Київській, Чернігівській і Полтавській губерніях. У 1850 р. захистив магістерську дисертацію з теми «Про працю в сільському господарстві» й був обраний екстраординарним професором з цього предмета. У літературі збереглися дуже схвальні оцінки діяльності цієї «високо талановитої і художньої особистості», яка зуміла захопити студентів сільським господарством, але рано пішла з життя [20, с. 789–790].

Важливі зміни в історії кафедри відбулися завдяки професору С. М. Ходецькому (1820–1887 рр.), який працював в університеті у 1851–1878 рр. Вивченню наукової спадщини ученого присвячено роботи академіка НААН В. А. Вергунова [5–6]. Внесок С. М. Ходецького в становлення вітчизняної зоотехнічної науки розглянуто у праці І. С. Бородай. Зокрема, історикиня відзначила, що ученим проведено широкі дослідження в галузі тваринництва, закладено фундамент вчення про індивідуальний розвиток сільськогосподарських тварин та розроблено наукову термінологію з вивчення вівчарства [12]. Сучасні учені КНУ імені Т. Шевченка підкреслюють роль С. М. Ходецького в запровадженні агротехнічних методів у сільському господарстві та уведенні в сівозміну кормових трав, а також дослідженні ролі лісів у зміні гідрокліматичних та ґрунтових умов [10, с. 8].

Після закінчення 1842 р. Санкт-Петербурзького університету С. М. Ходецького за програмою графа М. С. Мордвінова з удосконалення землеробства, одночасно з В. Я. Кочетовим та І. Ф. Якубовським, було відряджено за кордон для вивчення сільського господарства в університетських та господарських центрах Німеччини, Голландії та Швейцарії. Біографи С. М. Ходецького зауважили, що він доволі швидко сприйняв ідеї Ю. Лібіха і серйозно поставився до вивчення сільськогосподарської хімії [49]. Після завершення стажування молодий учений зайняв посаду виконуючого обов'язки ад'юнкта при Харківському університеті та протягом 1844–1850 рр. читав публічні лекції з удосконаленого сільського господарства у великих центрах землеробської промисловості Харківського навчального округу для господарів-практиків (міста Курськ, Воронеж, Орел, Тамбов, Новочеркаськ, Харків) [20, с. 691].

Після захисту 1846 р. дисертації в Харківському університеті С. М. Ходецький отримав ступінь магістра сільського господарства та лісівництва. На той час це був найвищий ступінь, адже ступеня доктора наук із сільського господарства не існувало взагалі. Харківський період наукової діяльності ученого був дуже плідним. У 1844–1851 рр. журнал Міністерства державних маєтностей оприлюднив низку його робіт, зокрема: 1) «Нарис сучасного стану навчальних установ з сільського господарства у Німеччині (1844 р.); 2) «Заходи до розповсюдження знань з сільського господарства між селянами в Німеччині» (1845 р.); 3) «Встановлення правильної термінології якості вовни» (1845 р.); 4) «Рільництво: розведення хлібів колосових, широколистяних, кормових трав, рослин коренеплідних та фабричних» (1845–1846 рр.) тощо. Також його роботу «Про посадку плодових дерев» (1846 р.) надруковано в «Землеробській газеті», основними читачами якої були сільські мешканці. Працю ученого «Про вовномийні установи в південній Росії» (1849 р.) оприлюднено в «Журналі Московського товариства сільського господарства» [20, с. 707–708]. І це далеко не увесь перелік робіт С. М. Ходецького, які схематично можна віднести до харківського періоду і які

відображають багатосторонність його інтересів (землеробство, тваринництво, садівництво, лісівництво, ботаніка, зоологія).

Головною працею вченого стала робота «Керівництво з догляду за великою рогатою худобою ...», яку написано на запит Ученого комітету Міністерства державних маєтностей на конкурс 1846–1847 рр. За неї учений удостоєний 1848 р. срібної медалі. Окремим виданням працю оприлюднено 1851 р. [50]. У конкурсній роботі С. М. Ходецький виділив три головних породи місцевої великої рогатої худоби: «південноросійську», «калмицьку» на сході та «російську» на півночі і заході країни; до них він додав ще одну – «холмогорську», яка походила від голландської породи, завезеної Петром I в Холмогорський повіт Архангельської губернії, проте вона не отримала широкого розповсюдження [50, с. 51–56]. За висновком чиновника Міністерства державних маєтностей, а згодом директора Московської землеробської школи А. П. Перепьолкіна, професор С. М. Ходецький першим в Росії запровадив класифікацію великої рогатої худоби, і цю класифікацію використовували до появи творів професора О. М. Бажанова (1820–1889) [51, с. 18–19].

Усебічний докладний аналіз наукового значення головної роботи професора С. М. Ходецького подано у статті І. С. Бородай. Ми лише звернемо увагу на додатки до цієї праці – ретельно виконані креслення із поясненнями: 1) соломорізки; 2) коренерізки; 3) хліву з повздовжнім коридором для 36 голів худоби; 4) хліву з поперечним коридором для 54 голів худоби та маслобійки [51]. Очевидно, що автор прагнув надати своїй дослідній роботі практичного значення.

У Київському університеті Старіон Мартиніанович почав працювати із 1851 р., а 1854 р. був затверджений у званні ординарного професора сільського господарства та лісівництва. За відсутності вітчизняних посібників із сільського господарства університетський курс викладав за роботами німецького ученого-рослиника Г.-В. Пабса (1798–1868 рр.).

Нарис про професора С. М. Ходецького, який надруковано в ювілейному виданні 1884 р., містить багато автобіографічної інформації й, очевидно, був

підготовлений за його участю або ним особисто (що більш вірогідно). У нарисі широко описано діяльність професора в університеті протягом 1851–1878 рр. і далі до 1880 р., насамперед в адміністративно-розпорядчій сфері, яку учений здійснював за дорученнями університетського керівництва або місцевої влади [20, с. 689–709]. Пояснюючи виконання великого обсягу робіт, лише опосередковано пов'язаних із сільським господарством, С. М. Ходецький зауважив, що «становище кафедри, яка завжди вважалась другорядною і начебто побічною на фізико-математичному факультеті, і часто доволі ... помилкові уявлення про властивості цієї кафедри приводили до того, що на викладача покладались обов'язки, які подекуди зовсім не були пов'язані з його спеціальністю» [20, с. 696]. Наприклад, викладач сільського господарства відповідав за матеріально-технічний стан усіх університетських приміщень, наглядав за проведенням ремонтних робіт і якість використаних матеріалів, спілкувався з підрядчиками, відповідав за обладнання усіх університетських лабораторій і т. ін. [20, с. 702–703]. Таке зневажливе ставлення до викладання сільського господарства в університеті підтверджують і зауваження професора з історії законодавства Н. К. Ренненкампа (уродженець Чернігівщини; з березня 1883 р. – ректор університету), який 1868 р. у «Нарисах юридичної енциклопедії» дорікав, що із 30-х рр. XIX ст. у суспільстві панувало деяке упередження проти вищої, особливо університетської освіти, що проявилось в ослабленні теоретичної та загальноосвітньої підготовки на користь спеціальних практичних знань. Результатом цього, на його думку, було відкриття кафедр з технологічних та агрономічних наук, які він уважав зайвими в університетських закладах. До того ж прибічник класичної університетської освіти Н. К. Ренненкампа апелював до авторитетної думки Ю. Лібіха, який відзначив, що за наявності фундаментальної теоретичної підготовки випускник університету самостійно впорається з технічною справою [52]. Таке контраверсійне сприйняття кафедри сільського господарства та лісівництва університетською спільнотою зберігалось доволі довго, що не сприяло її розвитку і, безперечно, утруднювало ефективне дослідництво. Протягом 1863–

1873 рр. редактором «Университетских известий», де уперше 1868 р. надруковано вищенаведену працю Н. К. Ренненкампа, був очільник кафедри сільського господарства та лісівництва професор С. М. Ходецький.

Особистими зусиллями Старіона Мартиніановича в університеті створено агрономічний кабінет, формування якого почалося 1861 р. До цього часу розрізнені й малопридатні для використання агрономічні предмети (разом – 51 агрономічне знаряддя), перевезені із закритих на заході імперії Віленського університету та Кременецького ліцею, зберігались у складі механічного кабінету. У 1878 р. в агрономічному кабінеті нараховувалося вже понад 1 500 різних предметів – землеробських знарядь, насіння, ілюстрованих творів з усіх галузей сільського господарства тощо [21, с. 91–94]. Агрономічний кабінет став науково-методичним центром із здійснення навчальної і практичної роботи. Періодично на С. М. Ходецького покладалось завідування університетським Ботанічним садом із оранжереями, парниками, городами, виноградниками, фруктовими деревами тощо. Також він був активним діячем Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості і членом багатьох наукових товариств.

Наукові роботи вченого, які належать до київського періоду його діяльності, представлені насамперед працями статистично-господарського характеру (1853, 1855 рр.), звітами з проведення сільськогосподарських виставок у Києві (1857, 1862, 1867, 1871, 1880 рр.), статтями про з'їзди природодослідників і викладачів природничих наук у Києві (1861, 1862 рр.) тощо [20, с. 708–709]. Увагу привертає робота 1855 р.: попри свій вірнопідданський характер, цей історичний нарис містить важливі факти з розвитку сільського господарства, галузевої освіти та дослідної справи в кордонах усєї імперії з кінця XVIII – першої половини XIX ст. [52].

Наукове дослідництво в університеті Св. Володимира від часу його заснування мало персоніфікований характер, а його зміст визначався спеціалізацією професорів природознавчих наук. Найбільш шановане місце в історії університету належить першому ректору, професору ботаніки

М. О. Максимовичу. В університеті Михайло Олександрович у 1834–1845 рр. обіймав посаду професора російської словесності, але викладання ботаніки в закладі здійснювалося за його посібником з органології рослин [20, с. 283]. Науково-методичними центрами навчальної та дослідної роботи були лабораторії (технічна, хімічна) та кабінети (фізичний з метеорологічною обсерваторією; машин і моделей; агрономічний; мінералогічний; зоологічний; ботанічний).

Як відомо, у результаті оновлення викладацького складу природознавчі кафедри заповнили німецькі спеціалісти. Зокрема, у 1838–1860 рр. посаду професора кафедри ботаніки обіймав Р. Е. Траутфеттер (1809–1889 рр.). Випускник Дерптського університету 1831 р., він 1833 р. у Кенігсберзькому університеті отримав ступінь доктора філософії, а у 1839 р. – ступінь доктора природничих наук в Університеті Св. Володимира. Етнічний німець, Рудольф Ернестович увійшов у науку як російський ботанік і натураліст. Усі дисципліни – ботаніку, мінералогію, геологію тощо – викладав російською мовою. Його двічі обирали деканом фізико-математичного відділення філософського факультету, а протягом 1847–1859 рр. він був ректором університету. У 1860 р. був призначений директором Гори-Горецького землеробського інституту. Серйозну працю цій неординарній особистості, яка залишила помітний слід в історії науки різних держав, присвятила російська дослідниця С. В. Шевчук [54]. Однак у роботах учених КНУ прізвище професора Р. Е. Траутфеттера завжди наводиться з помилкою.

Під час роботи в Київському університеті Р. Е. Траутфеттер досліджував ботаніко-географічне районування європейської частини Росії, для чого здійснив декілька наукових поїздок: 1837 р. – у Крим; 1853 р. – у Київську, Подільську і Херсонську губернії; 1856 р. – у Подільську губернію та Бессарабську область [20, с. 656–657]. У 1838–1848 рр. учений завідував Ботанічним садом Київського університету, що був розміщений у м. Кременець Волинської губернії, і водночас 1841 р. очолив роботи із заснування Ботанічного саду в Києві (нині – Ботанічний сад імені академіка Олександра

Фоміна). Відведена під закладання саду територія біля університету була вкрита глибокими ярами та завалена сміттям, ґрунт складався з піску та щільної глини і був вкрай несприятливим. Завдяки запровадженним ученим організаційним та науково-дослідним заходам перевезення рослин з Кременецького саду до Києва було завершено 1848 р. У 1852 р. до колекції саду входило 5 225 видів рослин [21, с. 141–143].

Історія КНУ імені Т. Шевченка сповнена історичними подіями, які становлять гордість вітчизняної науки. І тому, на нашу думку, не варто додавати до університетської історії факти, які не підтверджуються документально. Нашу увагу привернув висновок учених КНУ щодо того, що «на теренах сучасної України вища сільськогосподарська наука і освіта була започаткована на фахових кафедрах університетів, уперше в Імператорському університеті Св. Володимира, пізніше – в Харківському, Новоросійському та Київському політехнічному інституті» [10, с. 7]. Стосовно двох останніх – заперечень немає. Але в Харківському університеті кафедру мінералогії та сільського домоводства створено згідно зі Статутом від 5 листопада 1804 р. Вивчення історії споріднених кафедр обох університетів дозволяє узагальнити: на українських землях першість у започаткуванні університетської кафедри сільського господарства, безсумнівно, належить Харківському університету. Разом з тим помітний прорив в історії цих кафедр забезпечили випускники фізико-математичного відділення філософського факультету Санкт-Петербурзького університету 1842 р. В. Я. Кочетов, І. Ф. Якубовський та С. М. Ходецький, які протягом двох років пройшли стажування в найкращих університетських і господарських центрах Європи відповідно до урядової програми з підготовки кадрів. Після завершення відрядження В. Я. Кочетов почав працювати в Харківському університеті із 1846 р., а І. Ф. Якубовський – у Київському – також із 1846 р., але курс із сільського господарства він викладав протягом 1849–1851 рр. Професор С. М. Ходецький працював в університеті Св. Володимира у 1851–1878 рр.

Отже, першими центрами вищої аграрної освіти в українських землях були спеціальні кафедри двох імператорських університетів – Харківського і Київського. У першій половині XIX ст. розвиток кафедр сільського господарства та галузевої дослідної справи у двох найстаріших університетах підросійської України помітно відставав від розвитку агрономічної освіти і науки в Європі. Головна причина цього полягала у дефіциті кваліфікованих викладацьких кадрів. Від початку заснування університетів науки із сільського господарства та лісівництва викладали іноземні професори, що було зумовлено слабкістю вітчизняних наукових сил. З одного боку, університетські кафедри заповнили не найсильніші представники європейської науки, а з другого – навіть найосвіченіші з них, потрапляючи в бюрократичні тенета російської дійсності, втрачали будь-які сподівання на підтримку своїх наукоємних і дослідницьких ідей. Водночас розвиток сільськогосподарської науки і галузевого дослідництва гальмувався через пряме запозичення з досвіду класичних німецьких університетів ідеї щодо винятково науково-теоретичної спрямованості освітньої підготовки студентів. Це спричинило повне вилучення практичної підготовки з університетських курсів. Викладення сільськогосподарських дисциплін мало переважно теоретичний характер, не було пов'язано з практичним навчанням і експериментальною дослідною роботою. Врешті-решт, це було причиною неоднозначного ставлення до кафедр сільського господарства та лісівництва в університетських закладах.

Попри свою непослідовність державна політика з підготовки вітчизняних спеціалістів принесла свої перші помітні результати тільки в середині XIX ст. Власне з того часу започатковано планомірну спеціалізацію з підготовки вітчизняних наукових кадрів із сільського господарства та лісівництва, що стало прологом до формування науково-організаційних засад дослідницької справи в обох університетах у подальшому.

Галузеве дослідництво як самостійна царина наукового знання народилося на перетині багатьох інших самостійних природознавчих дисциплін – хімії, фізики, біології, зоології, мінералогії, технології тощо. Дослідження окремих

видатних учених-природознавців – енциклопедиста В. Н. Каразіна, професорів О. І. Ходнева, В. М. Черняєва, Р. Е. Траутфеттера та інших учених мали проривний характер і подекуди випередили свій час. Їх наукові ідеї були фундаментом розвитку галузевої дослідної справи в університетських закладах в умовах модернізації 60–70-х рр. ХІХ ст.

Список використаних джерел та літератури

1. Енкен Б. К. Развитие опытного дела в России и его современное положение: доклад помощника Харьковской областной с.-х. селекционной станции // Отд. Оттиск из журнала Полтавского Общества сельского хозяйства. Полтава: Электрич. Типо-Литография И. Л. Фришберга, 1912. 52 с.
2. Вергунов В. А. Сільськогосподарська дослідна справа в Україні. Від зародження до академічного існування: організаційний аспект / НААН, ННСГБ. Київ: Аграр. наука, 2012. 416 с. (Іст.-бібліогр. серія «Аграр. наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 68).
3. Вергунов В. А. Історія сільськогосподарської дослідної справи в Україні: у 3 ч. / НААН, ННСГБ. Київ: Аграр. Наука, 2018.
4. Вергунов В. А. Науково-організаційні засади функціонування сільськогосподарської дослідної справи на теренах України (друга половина ХІХ ст. – початок ХХІ ст.) дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.07. Переяслав-Хмельницький, 2019. 595 с.
5. Вергунов В. А. Доробок ученого (наукова діяльність професора С. М. Ходецького у тваринництві). *Тваринництво України*. 2007. № 8. С. 38–40.
6. Вергунов В. А. Ходецький Старіон Мартиніанович (1820–1887). *Видатні постаті України: бібліогр. довідник* / Г. В. Щокін, М. Ф. Головатий, В. А. Гайченко та ін.; гол. редкол. Г. В. Щокін. 2-ге вид., доп. Київ, 2007. С. 1341–1343.
7. Вергунов В. А. Культурно-просветительская элита России XVIII–XIX вв. как двигатель процесса агрономии вообще и опытничества в животноводстве. *Історія науки і біографістика*. 2008. №4. URL: <https://fermer.ru/files/v2/forum/231448/08vergunov.pdf> (дата звернення: 06.05.2021).
8. Мусієнко М., Остапченко Л., Таран Н., Бацманова Л., Стороженко В. Університет Святого Володимира – Київський державний університет: генезис біологічної науки (1834–1933). *Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка*. Біологія. Вип. 1. 2014. С. 5–14.
9. Мусієнко М. М. Бацманова Л. М. Минуле і сучасне біологічної науки у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (1834–2014 рр.). *Фактори експериментальної еволюції організмів: зб. наук. пр.* 2014. Т. 14. С. 9–13. URI: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/178041> (дата звернення: 03.05.2021).

10. Мусієнко М. М., Остапченко Л. І., Таран Н., Бацманова Л. Минуле в сьогоденні заради майбутнього: Імператорський університет Св. Володимира – Київський національний університет імені Тараса Шевченка: генезис аграрної науки і освіти (1834–2019 рр.). *Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Біологія*. Вип. 3. С. 7–22. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_biol_2019_3_4 (дата звернення: 03.05.2021).

11. Бородай І. С. Теоретико-методологічні та інституціональні чинники становлення зоотехнічної науки в Україні. *Основни проблеми на съвременната наука – 2010: тези доп. Міжнар. наук.-прак. конф., 17–25 апреля, 2010 р. История. Философия. Политика. Психология и социология*. София: БялГРАД» ООД, 2010. Т. 15. С. 13–18.

12. Бородай І. С. Професор С. М. Ходецький: біля витоків вітчизняної зоотехнічної науки. URL: http://www.rusnauka.com/16_NPRT_2009/Istoria/47427.doc.htm (дата звернення: 05.05.2021)

13. Бородай І. С. До історії становлення зоотехнічної науки в Україні. *Київська старовина: наук. іст.-філол. журн. / Київ. славіст. ун-т*. Київ, 2010. № 1. С. 3–10. URL: https://www.libr.dp.ua/text/kyivstar2010_1_Borodaj.pdf

14. Білан Л. Л., Білан С. О. Система підготовки фахівців-аграрників в Україні (XIX – початок XX ст.): монографія. Київ: Аграр. освіта, 2011. 168 с.

15. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельніков, Б. П. Зайцев та ін. Харків: Фоліо, 2004. 750 с.

16. Багалея Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т. 1: (1802–1815 гг.). Харьков: Паровая Тип. и Литогр. Зильберберг, 1893–1898. 1219 с.

17. Багалея Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т. 2: (1815–1835 гг.). Харьков: Паровая Тип. и Литогр. Зильберберг, 1904. 1136 с.

18. Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / под ред. проф. И. П. Осипова и проф. Д. И. Багалея; Издание ун-та. Харьков: Тип. фирмы «Адольф Дарре», 1908. 625 с.

19. Владимирский-Буданов М. Ф. История императорского университета Св. Владимира. Т. I: Университет Св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. Киев: Тип. имп. Университета Св. Владимира, 1884. 674 с.

20. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира (1834–1884) / сост. и изд. под ред. ординар. проф. В. С. Иконникова. Киев: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. XXXVI, 816 с.

21. Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского Университета Св. Владимира (1834–1884) / изд. под ред. ордин. профес. В. С. Иконникова. Киев: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. III, 419, 68 с.

22. Вергунов В. А. Агрономічна думка в Київському університеті: започаткування, становлення та розвиток. *Київський національний університет у XXI столітті: тези ювіл. наук.-теорет. конф., присвяч. 170-річчю Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка*, 24 червня 2004 р. Київ: ВПЦ «Київ. ун-т», 2004. С. 68–69.

23. Вергунов В. Київський національний університет імені Тараса Шевченка – один із фундаторів вітчизняної сільськогосподарської справи. *Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. пр. / відп. ред. О.Я. Пилипчук*. Київ, 2003. Вип. 13. С. 25–28.

24. Костенко О. О. Становлення і розвиток сільськогосподарської науки та освіти в університеті Святого Володимира (1834–1917). Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.07 / ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2006. 20 с.

25. Устав Императорского Харьковского университета. *Периодическое сочинение об успехах народного просвещения*. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук, 1805. № 10. С. 225–290. URL: <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/668> (дата звернення: 30.01.2021)

26. Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы. Москва: Языки Славянской Культуры, 2009. 165 с.

27. Петров Ф. А. Формирование системы университетского образования в России. Т. 3: Университетская профессура и подготовка Устава 1835 года. Москва: Изд-во МГУ, 2003. 480 с.

28. Кравченко В. В. Харківський університет у другій половині 20 – середині 50-х років XIX ст. *Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна за 200 років / Бакіров В. С., Духопельников В. М., Зайцев Б. П. та ін.* Харків: Фоліо, 2004. С. 129.

29. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905), составленный профессорами Д. И. Багалеем, Н. В. Сумцовым, В. П. Бузескулом / Харьков. ун-т. Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1906. XIV, 329 с.

30. Сухомлинов М. И. Исследования и статьи по русской литературе и просвещению. Санкт-Петербург: Изд. А. С. Суворина, 1889. 538 с.

31. Зайкевич А. Е. Кафедра агрономии. *Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Под ред. проф. И. П. Осипова и проф. Д. И. Багалея*. Харьков: Тип. фирмы «Адольф Дарре», 1908. С. 355–357.

32. Сочинения профессоров императорского Харьковского университета. *Журн. Мин-ва нар. просвещения*. 1862. Ч. 114 [CXIV.] № 6. Отд. 4. С. 138.

33. Історія Харківського університету (1804–2006): У 3 ч.: Сист. бібліогр. показч. / Уклад.: М. Г. Швалб та ін.; Ред.: О. С. Журавльова. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. С. 247.

34. Кочетов В. А. Современный кризис мериносового овцеводства и меры, которые вызывает он в важнейших странах Европы. Санкт-Петербург: Тип. С. Степанова, 1870. 21 с.

35. Кочетов В. А. Харьковская очередная выставка сельских произведений 1859 года. Харьков: Тип. ун-та, 1860. 143 с.

36. Павлова Т. Г. Столетний юбилей историко-филологического факультета: взгляд из XXI столетия [Вступ. статья]. *Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)*. Харьков, 1908 / Репр. изд. Харьков: Сага, 2007. С. 5–45.

37. Либих, Ю. Химия в приложении к земледелию и физиологии растений. 7-е изд. / пер. проф. П. А. Ильенкова. Санкт-Петербург: Тип. Ф. Фивега и сына в Брауншвейге, 1864. XIX. 339 с.

38. Альбицкий А. А. Кафедра химии. *Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)* [Ш. Биограф. словарь профессоров и преподавателей] / Под ред. проф. И. П. Осипова и проф. Д. И. Багалея; Издание ун-та. Харьков: Тип. фирмы «Адольф Дарре», 1908. С. 102–103.

39. Арнольди В. М. Кафедра ботаники. *Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)* [Ш. Биограф. словарь профессоров и преподавателей] / под ред. проф. И. П. Осипова и проф. Д. И. Багалея; Издание ун-та. Харьков: Тип. фирмы «Адольф Дарре», 1908. С. 209–210.

40. Алехин А. А. Ботанический сад Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина: История и современность. *Биол. вестн.* 2004. Т. 8. № 1. С. 3–7.

41. Краснов А. М. Харьковский университетский сад и его новые задачи. *Харьков. сб.: лит.-науч. приложение к «Харьковскому Календарю» на 1890 год.* Вып. 4. Харьков: Тип. Губернского Правления, 1890. С. 112. URL: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/8861> (дата звернення: 25.04.2021).

42. Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и отредактированные проф. Д. И. Багалеем / Издание Харьков. ун-та. Харьков: Тип. и литография М. Зильберберг и С-вья, 1910. С. 174–394.

43. Багалея Д. И. Просветительская деятельность Василия Назаровича Каразина. Харьков: Тип. Адольфа Дарре, 1893. 31 с.

44. Каразин В. Н. Мысли о учреждении Филотехнического Общества. *Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и отредактированные проф. Д. И. Багалеем* / Издание Харьков. ун-та. Харьков: Тип. и литография М. Зильберберг и С-вья, 1910. С. 174–178.

45. Роммель К.-Д. Спогади про моє життя та мій час / Крістоф Дітріх фон Роммель; відп. ред. і упоряд. В. В. Кравченко; пер. з нім. В. Л. Маслійчук, Н. А. Оніщенко; редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Харків: Майдан, 2001. 235 с. – (Україна в записках мандрівників і мемуарах / Східний інститут українознавства ім. Ковальських (Харків)).

46. Тихий Н. И. Филотехническое общество (1810–1819). В. Н. Каразин. *Его жизнь и общественная деятельность*. Киев: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1905. С. 142–199.

47. Данилевский Г. П. Украинская старина: Материалы для истории украинской литературы и народного образования. Харьков: Издание Зеленского и Любарского, 1866. 403 с.

48. Якубовский И. Ф. О капитале в сельском хозяйстве. *Журн. Мин-ва нар. просвещения*. Санкт-Петербург, 1848. Ч. LX. Отд. II. С. 211.

49. Вейнберг Л. Ходецкий, Ставрион Мартирианович. *Рус. биограф. словарь* / Имп. русское ист. о-во; под наблюдением А. А. Половцова. Т. 21: Фабер – Цявловский. Санкт-Петербург: Тип. Главного управления уделов, 1901. С. 383.

50. Ходецкий С. М. Руководство к уходу за крупным рогатым скотом, изложенное в применении к тем полосам России, в которых производится скотоводство хозяйственное // Ответ на задачу, предложенную Ученым Комитетом Министерства государственных имуществ на конкурс 1846–1847 года. Санкт-Петербург: Тип. Мин-ва Гос. Имуществ, 1851. 218 с.; кресл. [4].

51. Перепелкин А. П. Поездка в Тверскую, Ярославскую, Костромскую, Новгородскую, Олонецкую и Вологодскую губернии с целью изучения скотоводства и его экономического положения. Москва: Унив. тип., 1875. 32 с.

52. Ренненкампф Н. К. Очерки юридической энциклопедии. Изд 2-е, испр. и доп. Киев: Изд. Н. Я. Оглоблина, 1880. С. 255, 258. (перше видання в «Университетских известиях», 1868 р.).

53. Ходецкий С. М. Обзорение успехов сельского хозяйства в России с историческим изложением правительственных мер по улучшению хозяйства: речь ординарного профессора С. М. Ходецкого в торжественном собрании Императорского университета Св. Владимира, 9 июня 1855 г. Киев: Унив. тип., 1856. 212 с.

54. Шевчук С. В. Рудольф Эрнстович Траутфеттер (1809–1889) – ботаник, знаток флоры России / Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН. URL: http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/03/03_05/978-5-88431-176-3/ (дата звернення: 05.05.2021)

References

1. Enken B. K. (1912). *Razvitie opytnogo dela v Rossii i ego sovremennoe polozhenie: doklad pomoshchnika Har'kovskoj oblastnoj s.-h. selekcionnoj stancii: ot d. ottisk iz zhurnala Poltavskogo Obshchestvo sel'skogo hozyajstva* [Development of experimental work in Russia and its current situation: the report of the assistant of the Kharkiv regional agricultural selection station: a separate print from the journal of the Poltava Society of Agriculture]. Poltava: Elektricheskaya Tipo-Litografiya I. L. Frishberga. 52. [in Russian].

2. Verhunov V. A. (2012). *Silskohospodarska doslidna sprava v Ukraini. Vid zarodzhennia do akademichnoho isnuvannia: orhanizatsiyni aspekt* [Agricultural

research in Ukraine. From origin to academic existence: organizational aspect]. Kyiv: Ahrarna nauka. 416. [in Ukrainian].

3. Verhunov V. A. (2018). *Istoriia silskohospodarskoi doslidnoi spravy v Ukraini: u 3 ch.* [History of agricultural research in Ukraine: in 3 parts]. Kyiv: Ahrarna nauka. [in Ukrainian].

4. Verhunov, V. A. (2019). *Naukovo-orhanizatsiini zasady funktsionuvannia silskohospodarskoi doslidnoi spravy na terenakh Ukrainy (druha polovyna XIX st. – pochatok XXI st.)* [Scientific and organizational principles of functioning of agricultural research in Ukraine (second half of the XIX century – beginning of the XXI century)]. *Doctor's thesis*. Pereiaslav-Khmelnyskyi. 595. [in Ukrainian].

5. Verhunov V. A. (2007). *Dorobok uchenoho (naukova diialnist profesora S. M. Khodetskoho u tvarynnytstvi)* [The achievements of the scientist (scientific activity of Professor S. M. Khodetsky in animal husbandry)]. *Tvarynnytstvo Ukrainy* [Livestock of Ukraine]. 8. 38–40. [in Ukrainian].

6. Verhunov V. A. (2007). *Khodetskyi Starion Martynianovych (1820–1887)* [Khodetsky Starion Martinianovich (1820–1887)]. *Vydatni postati Ukrainy: bibliohr. dovidnyk* [Prominent figures of Ukraine: bibliographic reference]. Kyiv. 1341–1343. [in Ukrainian].

7. Verhunov V. A. (2008). *Kulturno-prosvetytelskaia elyta Rossyy XVIII–XIX vv. kak dvyhatel protsessahronomyi voobshche y opytnychestva v zhyvotnovodstve* [Cultural and educational elite of Russia XVIII–XIX centuries. as the engine of the process of agronomy in general and experience in animal husbandry]. *Istoriia nauky i biohrafistyka* [History of science and biography]. 4. <https://fermer.ru/files/v2/forum/231448/08vergunov.pdf> (last accessed: 06.05.2021). [in Ukrainian].

8. Musiienko M., Ostapchenko L., Taran N., Batsmanova L., Storozhenko V. (2014). *Universytet Sviatoho Volodymyra – Kyivskiy derzhavnyi universytet: henezys biolohichnoi nauky (1834–1933)* [Universytet Svyatoho Volodymyra – Kyivskyy derzhavnyy universytet: henezys biolohichnoyi nauky (1834–1933)]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Biolohiia* [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Biology]. 1. 5–14. [in Ukrainian].

9. Musiienko M. M. Batsmanova L. M. (2014). *Mynule i suchasne biolohichnoi nauky u Kyivskom natsionalnomu universyteti imeni Tarasa Shevchenka (1834–2014 rr.)* [Past and present of biological science at Taras Shevchenko National University of Kyiv (1834–2014)]. *Factory eksperymentalnoi evoliutsii orhanizmiv: Zb. nauk. pr.* [Factors of experimental evolution of organisms: Coll. Science. ave.]. 14. 9–13. <http://dspace.nbu.gov.ua/handle/123456789/178041> (last accessed: 03.05.2021). [in Ukrainian].

10. Musiienko M. M., Ostapchenko L. I., Taran N. Yu., Batsmanova L. M. (2019). *Mynule v sohodenni zarady maibutnoho: Imperatorskyi universytet Sv. Volodymyra – Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka: henezys ahrarnoi nauky i osvity (1834–2019 rr.)* [Past and Present for the Future: St. Vladimir's Imperial University - Taras Shevchenko National University of Kyiv: Genesis of Agrarian Science and Education (1834–2019)]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Biolohiia* [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Biology]. 3/ 7–22.

http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_biol_2019_3_4 (last accessed: 03.05.2021). [in Ukrainian].

11. Borodai I. S. (2010). *Theoretical-methodological and institutional factors of formation of zootechnical science in Ukraine* [Theoretical-methodological and institutional factors of formation of zootechnical science in Ukraine]. *Osnovny problemy na sʹvremennata nauka – 2010: Mizhnar. nauk.-prak. konf., 17–25 aprelia, 2010 r.: tezy dopov. Ystoryia. Fylosofyia. Polytyka. Psykholohyia y sotsyolohyia* [Basic problems of modern science – 2010: International. scientific-practical Conf., April 17–25, 2010: these additions. History. Philosophy. Politics. Psychology and sociology]. Sofiya: ByalGRAD» OOD. 15.13–18. [in Ukrainian].

12. Borodai I. S. (2009). *Profesor S. M. Khodetskyi: bilia vytokiv vitchyznianoï zootekhničnoï nauky* [Professor S.M. Khodetsky: at the origins of domestic zootechnical science]. http://www.rusnauka.com/16_NPRT_2009/Istoria/47427.doc.htm (last accessed: 05.05.2021). [in Ukrainian].

13. Borodai I. S. (2010). *Do istorii stanovlennia zootekhničnoï nauky v Ukraini* [To the history of formation of zootechnical science in Ukraine]. *Kyivska starovyna: naukovyi istoryko-filolohichni zhurnal* [Kyiv Antiquity: Scientific Historical and Philological Journal]. 1. 3–10. https://www.libr.dp.ua/text/kyivstar2010_1_Borodaj.pdf (last accessed: 05.05.2021). [in Ukrainian].

14. Bilan L. L., Bilan S. O. (2011). *Systema pidhotovky fakhivtsiv-ahrarynykiv v Ukraini (KhIKh – pochatok KhKh st.): monohrafiia* [System of training of agrarian specialists in Ukraine (XIX – beginning of XX century): monograph]. Kyiv, Ahrarna osvita, 168. [in Ukrainian].

15. *Kharkivskiy natsionalnyi universytet im. V. N. Karazina za 200 rokiv (2004) / V. S. Bakirov, V. M. Dukhopelnikov, B. P. Zaitsev ta in.* [Kharkiv National University named after VN Karazin for 200 years]. Kharkiv: Folio. 750. [in Ukrainian].

16. Bahalei D. Y. (1893–1898). *Opyt istorii Har'kovskogo universiteta (po neizdannym materialam): 1802–1815* [The experience of the history of Kharkiv University (based on unpublished materials): 1802–1815]. Har'kov: Parovaya Tipografiya i Litografiya. Zil'berberg. 1. 1219. [in Russian].

17. Bahalei D. Y. (1904). *Opyt istorii Har'kovskogo universiteta (po neizdannym materialam): 1815–1835* [The experience of the history of Kharkiv University (based on unpublished materials): 1815–1835]. Har'kov: Parovaya Tipografiya i Litografiya. Zil'berberg. 2. 1136. [in Russian].

18. Osipov I. P., Bahalei D. Y. (1908). *Fiziko-matematicheskij fakul'tet Har'kovskogo universiteta za pervye sto let ego sushchestvovaniya (1805–1905)* [Physics and Mathematics Faculty of Kharkov University in the first hundred years of its existence (1805–1905)]. Harkov: Tip. firmyi «Adolf Darre». 625. [in Russian].

19. Vladimirskij-Budanov M. F. (1884). *Istoriya imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira*. [Istoriya imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira]. *Universitet Sv. Vladimira v carstvovanie imperatora Nikolaya Pavlovicha*. [Universitet Sv. Vladimira v carstvovanie imperatora Nikolaya Pavlovicha]. Kiev: Tip. imp. Universiteta Sv. Vladimira. 1. 674 s. [in Russian].

20. Ikonnikov V. S. (1884). *Biograficheskij slovar' professorov i prepodavatelej Imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira (1834–1884)* [Biographical Dictionary of Professors and Teachers of the Imperial University of St. Vladimir (1834–1884)]. Kiev: Tip. imp. Universiteta Sv. Vladimira. XXXVI. 816. [in Russian].

21. Ikonnikov V. S. (1884). *Istoriko-statisticheskie zapiski ob uchenyh i uchebno-vspomogatel'nyh uchrezhdeniyah Imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira (1834–1884)* [Historical and statistical notes about scientists and educational support institutions of the Imperial University of St. Vladimir (1834–1884)]. Kiev: Tip. imp. Universiteta Sv. Vladimira. III. 419. 68. [in Russian].

22. Verhunov V. A. (2004). *Ahronomichna dumka v Kyivskomu universyteti: zapochatkuvannia, stanovlennia ta rozvytok* [Agronomic thought at the University of Kiev: the beginning, formation and development]. *Kyivskiy natsionalnyi universytet u XXI stolitti: tezy yuvil. nauk.-teoret. konf., prysviach. 170-richchiu Kyiv. nats. un-tu im. Tarasa Shevchenka, 24 chervnia 2004 r.* [Kyiv National University in the XXI century: anniversary anniversary. scientific-theoretical conf., dedicated. 170th anniversary of Kyiv. nat. un-tu them. Taras Shevchenko, June 24, 2004]. Kyiv: VPTs «Kyiv. un-t». 68–69. [in Ukrainian].

23. Verhunov V. A. (2003). *Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka – odyz iz fundatoriv vitchyznianoj silskohospodarskoj spravy* [Taras Shevchenko National University of Kyiv is one of the founders of domestic agricultural business]. *Istoriia ukrainskoj nauky na mezhi tysiacholit: zb. nauk. prats* [History of Ukrainian science at the turn of the millennium: coll. Science. works]/vidp. red. O.Ia. Pylypchuk. Kyiv. 13. 25–28. [in Ukrainian].

24. Kostenko O. O. (2006). *Stanovlennia i rozvytok silskohospodarskoj nauky ta osvity v universyteti Sviatoho Volodymyra (1834–1917)* [Становлення та розвиток сільськогосподарської науки та освіти в університеті Святого Володимира (1834–1917)]. Extended abstract of PhD dissertation. Pereiaslav-Khmelnytskyi. 20. [in Ukrainian].

25. *Ustav Imperatorskogo Harkovskogo universiteta* [Charter of the Imperial Kharkiv University] (1805). *Periodicheskoe sochinenie ob uspehah narodnogo prosvescheniya* [Periodic essay on the success of public education]. Sankt-Peterburg: Imperatorskaya Akademiya nauk., 10. 225–290. <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/668> (last accessed: 30.01.2021). [in Russian].

26. Andreev A. Yu. (2009). *Rossiyskie universitety XVIII – pervoy poloviny XIX veka v kontekste universitetskoj istorii Evropy* [Russian Universities of the 18th - First Half of the 19th Centuries in the Context of European University History]. Moskva: Yazyki Slavyanskoy Kulturyi. 165. [in Russian].

27. Petrov F. A. (2003). *Formirovanie sistemy universitetskogo obrazovaniya v Rossii. Universitetskaya professura i podgotovka Ustava 1835 goda* [Formation of the system of university education in Russia. University professorship and preparation of the Charter of 1835.]. Moskva: Izd-vo MGU. 3. 480 s. [in Russian].

28. Kravchenko V. V. (2004). *Kharkivskiy universytet u druhii polovyni 20 – seredyni 50-kh rokiv XIX st.* [Kharkiv University in the second half of the 20 – mid 50's of the XIX century]. *Kharkivskiy natsionalnyi universytet im. V. N. Karazina za*

200 rokiv [Kharkiv National University named after VN Karazin for 200 years]. Kharkiv: Folio. 129. [in Ukrainian].

29. Bagaley D.I., Sumtsov N.V., Buzeskul V.P. (1906). *Kratkiy ocherk istorii Harkovskogo universiteta za pervyie sto let ego suschestvovaniya (1805–1905)* [A brief outline of the history of Kharkov University in the first hundred years of its existence (1805–1905)]. Harkov: Tip. firmy «Adolf Darre». XIV. 329. [in Russian].

30. Suhomlinov M. I. (1889). *Issledovaniya i stati po russkoy literature i prosvescheniyu* [Research and articles on Russian literature and education]. Sankt-Peterburg: Izd. A. S. Suvorina. 538. [in Russian].

31. Zaykevich A. E. (1908). *Kafedra agronomii* [Department of Agronomy]. *Fiziko-matematicheskij fakul'tet Har'kovskogo universiteta za pervye sto let ego sushchestvovaniya (1805–1905)* [Physics and Mathematics Faculty of Kharkov University in the first hundred years of its existence (1805–1905)]. Harkov: Tip. firmy «Adolf Darre». 355–357. [in Russian].

32. *Sochineniya professorov imperatorskogo Harkovskogo universiteta* [Works of professors of the Imperial Kharkov University] (1862). *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvescheniya* [Journal of the Ministry of Public Education]. 114 [CXIV.]. 6. 4. 138. [in Russian].

33. Shvalb M. H., Zhuravlova O. S. *Istoriia Kharkivskoho universytetu (1804–2006): U 3 ch.: Syst. bibliohr. Pokazhch* [History of Kharkiv University (1804-2006): At 3 hours: Syst. bibliogr. show]. (2007). Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina. 247. [in Ukrainian].

34. Kochetov V. A. (1870). *Sovremennyiy krizis merinosovogo ovtsevodstva i meryi, kotoryie vyzyivaet on v vazhneyshih stranah Evropyi* [The current crisis of merino sheep breeding and the measures it causes in the most important countries of Europe.]. Sankt-Peterburg: Tip. S. Stepanova, 1870. 21. [in Russian].

35. Kochetov V. A. (1860). *Harkovskaya ocherednaya vyistavka selskih proizvedeniy 1859 goda* [Kharkov regular exhibition of rural works of 1859]. Harkov: Tip. un-ta, 1860. 143. [in Russian].

36. Pavlova T. G. (2007). *Stoletniy yubiley fiziko-matematicheskogo fakulteta: vzglyad iz HHI veka: Vstup. Statya* [The centenary of the Faculty of Physics and Mathematics: a view from the XXI century: Introductory article]. *Fiziko-matematicheskij fakul'tet Harkovskogo universiteta za pervyie sto let ego suschestvovaniya (1805–1905)* [Physics and Mathematics Faculty of Kharkov University in the first hundred years of its existence (1805-1905).]. Harkov, 1908 / Repr. izd. Harkov: Saga. 5–45. [in Russian].

37. Libih, Yu. (1864). *Himiya v prilozhenii k zemledeliyu i fiziologii rasteniy* [Chemistry as applied to agriculture and plant physiology]. Sankt-Peterburg: Tip. F. Fivega i syina v Braunshveyge. XIX. 339. [in Russian].

38. Albitskiy A. A. (1908). *Kafedra himii* [Department of Chemistry]. *Fiziko-matematicheskij fakul'tet Har'kovskogo universiteta za pervye sto let ego sushchestvovaniya (1805–1905)* [Physics and Mathematics Faculty of Kharkov University in the first hundred years of its existence (1805–1905)]. Harkov: Tip. firmy «Adolf Darre». 102-103. [in Russian].

39. Arnoldi V. M. (1908). *Kafedra botaniki* [Department of Botany]. Fiziko-matematicheskiiy fakultet Harkovskogo universiteta za pervyie sto let ego suschestvovaniya (1805-1905) [*Fiziko-matematicheskij fakul'tet Har'kovskogo universiteta za pervye sto let ego sushchestvovaniya (1805–1905)*] [Physics and Mathematics Faculty of Kharkov University in the first hundred years of its existence (1805–1905)]. Harkov: Tip. firmy «Adolf Darre». 209–210. [in Russian].

40. Alehin A. A. (2004). *Botanicheskiy sad Harkovskogo natsionalnogo universiteta imeni V. N. Karazina: Istoriya i sovremennost* [Botanical Garden of V.N.Karazin Kharkiv National University: History and Present]. *Biologicheskie vesti* [Biological news]. 8. 1. 3–7. [in Russian].

41. Krasnov A. M. (1890). *Harkovskiy universitetskiy sad i ego novyye zadachi* [Kharkiv University Garden and its New Tasks]. *Harkovskiy sbornik: Literaturno-nauchnoe prilozhenie k «Harkovskomu Kalendaryu» na 1890 god* [Kharkov collection: Literary and scientific supplement to the «Kharkov Calendar» for 1890]. Vyip. 4. Harkov: Tip. Gubernskogo Pravleniya. 4. 104–114. <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/8861> (last accessed: 25.04.2021). [in Russian].

42. Bagaley D. I. (1910). *Sochineniya, pisma i bumagi V. N. Karazina, sobrannyye i redaktirovannyye prof. D. I. Bagaleem* [Works, letters and papers of V. N. Karazin, collected and edited by prof. D. I. Bagaley]. Harkov: Tip. i litografiya M. Zilberberg i S-vya. 174–394. [in Russian].

43. Bagaley D. I. (1893). *Prosvetitel'skaya deyatelnost Vasiliya Nazarovicha Karazina* [Educational activities of Vasily Nazarovich Karazin]. Harkov. Tip. Adolfa Darre. 31. [in Russian].

44. Karazin V. N. (1910). *Myisli o uchrezhdenii Filotehnicheskogo Obschestva* [Thoughts on the establishment of the Philotechnical Society]. *Sochineniya, pisma i bumagi V. N. Karazina, sobrannyye i redaktirovannyye prof. D. I. Bagaleem* [Works, letters and papers of V. N. Karazin, collected and edited by prof. D. I. Bagaley]. Harkov: Tip. i litografiya M. Zilberberg i S-vya. 174–178. [in Russian].

45. Rommel K.-D. (2001). *Spohady pro moie zhyttia ta mii chas / Kristof Ditrikh fon Rommel; vidp. red. i uporiad. V. V. Kravchenko; redkol.: P. S. Sokhan (holova) ta in.* [Memories of my life and my time / Christoph Dietrich von Rommel; resp. ed. and order. V. V. Kravchenko; editor: P. S. Sokhan (chairman) and others.]. Kharkiv: Maidan. 235. [in Ukrainian].

46. Tihiy N. I. (1905). *V. N. Karazin. Ego zhizn i obschestvennaya deyatelnost* [V. N. Karazin. His life and social activities]. Kiev: Tip. Imp. un-ta sv. Vladimira. 142–199. [in Russian].

47. Danilevskiy G. P. (1866). *Ukrainskaya starina: Materialyi dlya istorii ukrainskoy literatury i narodnogo obrazovaniya* [Ukrainian antiquity: Materials for the history of Ukrainian literature and public education]. Harkov: Izdanie Zelenskogo i Lyubarskogo. 403. [in Russian].

48. Yakubovskiy I. F. (1848). *O kapitale v selskom hozyaystve* [About capital in agriculture]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvescheniya* [Journal of the Ministry of Public Education]. Sankt-Peterburg. LX. II. 211–236. [in Russian].

49. Veynberg L. (1901). *Hodetskiy, Stavriion Martinianovich* [Khodetsky, Stavriion Martinianovich]. *Russkiy biograficheskiy slovar / pod nablyudeniem A. A. Polovtsova* [Russian biographical dictionary / under the supervision of A. A. Polovtsov]. Sankt-Peterburg: Tip Glavnogo upravleniya udelov. 21. 383. [in Ukrainian].

50. Hodetskiy S. M. (1851). *Rukovodstvo k uhodu za krupnyim rogatyim skotom, izlozhennoe v primenenii k tem polosam Rossii, v kotoryih proizvoditsya skotovodstvo hozyaystvennoe / Otvet na zadachu, predlozhennuyu Uchenyim Komitetom Ministerstva gosudarstvennyih imuschestva na konkurs 1846-1847 goda* [Guidelines for the care of cattle, set out in application to those areas of Russia in which livestock is produced / Answer to the task proposed by the Scientific Committee of the Ministry of State Property for the competition of 1846-1847.]. Sankt-Peterburg: Tip. Min-va Gos. Imuschestv. 218.; kresl. [4]. [in Russian].

51. Perepelkin A. P. [1875]. *Poezdka v Tverskuyu, Yaroslavskuyu, Kostromskuyu, Novgorodskuyu, Olonetskuyu i Vologodskuyu gubernii s tselyu izucheniya skotovodstva i ego ekonomicheskogo polozheniya* [Trip to Tver, Yaroslavl, Kostroma, Novgorod, Olonets and Vologda provinces to study cattle breeding and its economic situation]. Moskva: Univ. tip. 32. [in Russian].

52. Rennenkampf N. K. (1880). *Ocherki yuridicheskoy entsiklopedii* [Essays on the legal encyclopedia]. Kiev: Izd. N. Ya. Ogloblina. 287. [in Russian].

53. Hodetskiy S. M. (1856). *Obozrenie uspehov selskogo hozyaystva v Rossii s istoricheskim izlozheniem pravitelstvennyih mer po uluchsheniyu hozyaystva: rech ordinarnogo professora S. M. Hodetskogo v torzhestvennom sobranii Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira, 9 iyunya 1855 g.* [Review of the successes of agriculture in Russia with a historical presentation of government measures to improve the economy: a speech by ordinary professor S. M. Khodetsky in a ceremonial meeting of the Imperial University of St. Vladimir, June 9, 1855]. Kiev: Univer. tip. 212. [in Russian].

54. Shevchuk S. V. *Rudolf Ernstovich Trautfetter (1809–1889) – botanik, znatok floryi Rossii* [Rudolf Ernstovich Trautfetter (1809–1889) – botanist, expert on the flora of Russia]. *Elektronnaya biblioteka Muzeya antropologii i etnografii im. Petra Velikogo (Kunstkamera) RAN* [Electronic library of the Museum of Anthropology and Ethnography. Peter the Great (Kunstkamera) RAS]. http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/03/03_05/978-5-88431-176-3/ (last accessed: 05.05.2021). [in Russian].

Рецензенти:

Кучер В.І., д.і.н., професор

Уткін О.І., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 15.05.2021 р.